

F.B.AYDƏMİROVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: aydamirovaf@mail.ru

X.Q.DADAŞOVA

baş müəllim
e-mail: dadashova54@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA QARABAĞ XANLIĞININ RUSİYA İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlət, erməni, Rusiya, Qarabağ

Ключевые слова: Азербайджан, государство, Армения, Россия, Карабах

Key words: Azerbaijan, state, Armenian, Russia, Karabakh

XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan ərazisində ölkənin sonrakı taleyinə çox ciddi və həm də mənfi təsir göstərmiş bir sıra ictimai-siyasi xarakterli hadisələr baş verdi. Azərbaycanda gedən tarixi proseslər Cənubi Qafqazda, İran, Türkiyə və Rusiyada cərəyan edən hadisələrlə sıx bağlı idi. Bu dövrdə Səfəvilər dövlətinin tam tənəzzülü ilə əlaqədar Cənubi Qafqaz ərazilərinə yiyələnmək uğrunda İran-Türkiyə qarşılıqlı mübarizəsi yenidən gücləndi. Tarixi hadisələrin gedişinə təsir edən mühüm amillərdən biri də Rusiyanın bu regiondakı siyasi və iqtisadi marağının artması idi. Rusiya özünün inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatını xammalla təmin etmək, Volqa-Xəzər ticarət yolunu inkişaf etdirib genişləndirmək məqsədilə Xəzəryanı vilayətlərə yiyələnməyə can atırdı və digər dövlətlərin, ilk növbədə Türkiyənin həmin ərazilərdəki nüfuzunun artmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışdı. Azərbaycan faktiki olaraq 3 dövlətin – İran, Türkiyə və Rusiyanın mənafelərinin toqquşduğu məkana çevrilmişdi. Ölkə ərazisi mütəmadi olaraq bu dövlətlərin arasında nüfuz dairələrinə parçalanırdı və təbii ki, belə bir vəziyyət Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasına əsaslı təsir edirdi.

Nadir şahın vəfatından sonra İran əsarətindən xilas olmuş Azərbaycan xanlıqları müstəqil xarici siyasət yeritməyə çalışırdılar. Azərbaycanın feodal hakimləri Osmanlı Türkiyəsi və çar Rusiyası ilə diplomatik əlaqələr yaradılmasına böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar öz müstəqilliklərinin ilkin mərhələsində bu dövlətlərin köməyi ilə ərazi və hakimiyət problemlərini həll etməyə can atırdılar. Bununla belə XVIII əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə və Rusiya ilə sıx diplomatik münasibətlər yaratdıqlarından danışmaq mümkün deyil.

XVIII əsrin ortalarında xeyli dərəcədə zəifləmiş Osmanlı Türkiyəsi öz hərbi-iqtisadi potensialından çıxış edərək Cənubi Qafqaz siyasətində daha çox müdafiə mövqelərində dayanmağa məcbur olmuşdu və əsas diqqətini bu bölgədə Rusiyanın möhkəmlənməsinin qarşısını almağa yönəltdi. Osmanlı Türkiyəsinin bu siyasəti Avropa işlərinə başı qarışmış Rusiya üçün də sərfəli idi. Elə bunun nəticəsi idi ki, Rusiya hökuməti Qafqazda Osmanlı Türkiyəsinə qıcıqlandıra biləcək hər hansı bir addım atmaqdan çəkinirdi.

XVIII əsrin 60-cı illərində Rusiya ilə Azərbaycan xanlıqları arasında münasibətlər daha müntəzəm xarakter almağa başladı. 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi ərəfəsində və dövründə Azərbaycan xanlarının bir din və eyni soykökə malik Türkiyə ilə vahid cəbhədə çıxış etmələrinin qarşısını almaq üçün rus hökuməti əlaqələrini genişləndirirdi. Rusiya Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana irəliləmək üçün əvvəlcə diplomatik tədbirlər həyata keçirirdi. Rus diplomatları Azərbaycan xanlarına təlqin etməyə çalışırdılar ki, guya Rusiyanın xanlıqları istila etmək niyyəti yoxdur və Azərbaycan xanları qorxmadan yardım üçün Rusiyaya müraciət edə bilərlər.

Rusiyanın Qafqazda tarixi müttəfiqi hesab edilən Gürcüstanla yaranmış kritik vəziyyət belə rus diplomatlarını tutduqları mövqedən çəkilməyə məcbur edə bilmədi. Bu dövrdə ləzgilərin intensiv xarakter almış hücumları nəticəsində Gürcüstanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurulmuş, əhalinin sayı xeyli azalmışdı. Kömək üçün Rusiyaya müraciət edən gürcü hakimləri onu bu işə Gürcüstanla qonşu olan Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün əlverişli məqam olduğuna inandırmaqla nail olmaq istədilər. Lakin bu müraciətə rədd cavabı verildi. Rusiya hökuməti hətta gürcülərə görə belə Osmanlı Türkiyəsilə münasibətləri pisləşdirmək niyyətində olmadığını bildirdi (1, 57)

Rusiyanın Qafqaz siyasətində uzun müddət müşahidə edilən passivlik yalnız XVIII əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq ciddi fəallıqla əvəz olundu. Bu bir çox cəhətdən Rusiyanın Krımı ələ keçirməyə hazırlaşması ilə bağlı idi. Bu dövrdə rus diplomatiyası Krımın işğalı ilə sıx bağlı olan Cənubi Qafqazda xristianlardan ibarət bufer dövlətlər yaratmaq ideyası ilə ciddi şəkildə məşğul olmağa başlamışdı. Heç də təsadüfi deyildi ki, bu planın həyata keçirilməsində Kartli- Kaxetiya çarı II İrakliyə böyük ümid bəslənilirdi (2, 84). Bununla bərabər, onu da qeyd etməliyik ki, II İraklinin özünün də xüsusi planları var idi. Onu heç də Qarabağ xanlığının taleyi, onun planları maraqlandırmırdı. O, Rusiyanın köməyindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsini, xüsusən, Gəncə, Naxçıvan, Qaradağ və Ərdəbil xanlıqlarının torpaqlarını öz dövlətinin tərkibində görmək istəyirdi. O, Rusiya rəhbərliyinə məsləhət görürdü ki, Azərbaycanı bütövlükdə ələ keçirsin və Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini ona versin (2, 34)

Rusiya hökuməti bütün gürcü torpaqlarını onun hakimiyyəti altında birləşdirmək və özünün himayəsi altında güclü Gürcüstan dövləti istəyirdi. Rusiya Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatları yalnız Türkiyənin qüvvələrini parçalamaq üçün deyil, həm də bu bölgədə birdəfəlik möhkəmlənmək üçün planlaşdırırdı. Bu planın həyata keçirilməsində isə Qarabağ xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq məsələsi mühüm rol oynaya bilərdi. II Yekaterina hökumətinin Qafqaz siyasətində erməni məsələsinin daima diqqət mərkəzində saxlanması da elə bununla bağlı idi. Bu planın həyata keçirilməsi üçün Cənubi Qafqaza hərbi ekspedisiya göndərmək də nəzərdə tutulmuşdu.(4, 60).

1783-cü ildə rus diplomatiyasının Krımı dinc yolla ələ keçirməyə müvəffəq olması nəticəsində Cənubi Qafqaza ordu göndərmək zərurəti aradan qalxdı. Bununla belə Rusiyanın hakim dairələri özlərinin Cənubi Qafqaza dair planından əl çəkmək niyyətində deyildilər. Rusiya hökuməti hər vasitə ilə İran və Türkiyəyə qarşı mübarizədə əlində oyuncağa çevrilə biləcək erməni çarlığını yaratmaq istəyirdi.

Rus diplomatiyası 1783-cü ildə daha bir uğur qazandı. Həmin il iyunun 24-də Georgievsk şəhərində Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında müqavilə imzaladı. Bu müqavilənin imzalanması ola bilsin ki, Gürcüstanı baş verə biləcək fəlakət və dağıntılardan xilas etdi. Lakin bundan sonra II İraklinin Qarabağ xanlığı ilə münasibətləri xeyli pisləşdi. Bunun səbəbi Azərbaycanın Gəncə və İrəvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən Kartli-Kaxetiya çarlığının əraziləri kimi tanınması oldu.

Georgievsk müqaviləsi imzalanana qədər Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında münasibətlər, əsasən, dostluq xarakteri daşıyırdı. Uzun müddət idi ki, Gəncə xanlığını bu iki dövlətin nümayəndələri birgə idarə edirdilər. Georgievsk müqaviləsinin mətnindən

tam xəbəri olmayan İbrahimxəlil xan öz vəziri M.P.Vaqifi bu müqavilənin bağlanması münasibətilə Tiflisdə təşkil edilmiş təntənələrdə iştirak etmək üçün göndərmişdi (7, 35).

Məhz II İraklinin məsləhətilə İbrahimxəlil xan Rusiya himayəsinə keçmək üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etmişdi. Lakin buna cavab olaraq Q.A.Potyomkin Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı T.S.Potyomkinə İbrahimxəlil xanı Qarabağın idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağı əmr etdi. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra İranda yenidən güclənmiş çəkişmələrdən istifadə edən Rusiya Qarabağda erməni çarlığı yaratmaq planını keçirmək üçün əməli tədbirlər görməyə başlamışdı.

Belə bir şəraitdə İbrahimxəlil xan yenidən Rusiya himayəsinə keçmək istədiyini və onun xəzinəsinə vergi ödəməyə hazır olduğunu bildirdi. Münasibətlərin həddən artıq gərginləşdiyi bir dövrdə İbrahimxəlil xanın II Yekaterinaya məktubla müraciət etməsi təəcüb doğurur. Doğrudanmı, onun Rusiyanın hazırladığı planlardan xəbəri yox idi? Əldə olan materiallar sübut edir ki, Qarabağ xanı bu məsələdən tam xəbərdar idi. Belə ki, Rusiya hakimiyyət orqanlarının tezliklə Qarabağda erməni çarlığının yaradılacağı haqqında məlik Apoya məktubu onun əlinə keçmişdi. O, imperatriçiyə qulluq göstərmək arzusunda olduğunu bildirmişdi. Məlik həmçinin müklərində gümüş yataqlarının olduğunu, lakin bunu məxfi saxladığını bildirmişdi. P.Potyomkin erməni və alban katolikoslarına və Qarabağ məliklərinə yazılı surətdə xəbər verdi ki, 1783-cü ildə hökmən rus-İran müharibəsi başlanacaqdır, buna görə də onlar hazır olub onun gəlişini, ermənilərin müsəlmanların əsirliyindən xilas olmalarını gözləməlidirlər. Alban katolikosu bu xəbəri alıb Qarabağ məlikləri ilə birlikdə baş məbədə toplaşdı və onlar Potyomkinə can-başla kömək etmək barədə xaçə və İncilə and içdilər (3, 47). Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, İbrahimxəlil xanın rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşə hazırlaşmalarının həlledici anında himayə üçün Rusiya hökumətinə müraciət etməsi heç də təsadüfi olmayıb düşünülmüş bir addım idi. Görünür ki, o, bu yolla öz hakimiyyətini xilas etmək ümidində idi.

Hadisələrin sonrakı gedişi İbrahimxəlil xanın düzgün hərəkət etdiyini göstərdi. Bir tərəfdən onun vergi ödəməyə hazır olması haqqında məktubu, digər tərəfdən isə Krımın dinc yolla ələ keçirilməsilə əlaqədar Cənubi Qafqaza nəzərdə tutulan hərbi yürüşə zərurətin aradan qalxması vəziyyəti xeyli dəyişdirdi. Rusiya hökuməti sədaqətli olacağı və vergi ödəyəcəyi təqdirdə İbrahimxəlil xanı hakimiyyətdə saxlamağı mümkün saydı.

Bununla belə İbrahimxəlil xan öz hakimiyyəti üçün yaranmış təhlükənin tamamilə sovuşmadığını başa düşür və vəziyyətdən çıxış yolunu Rusiya ilə münasibətlərin normal hala salınmasında görürdü. 1785 ildə general P.Potyomkin Qarabağlı İbrahimxəlil xanın elçisi Musa sultanı və xanın Rusiya təbəəliyinə qəbul olunmaq barədə xahişnaməsini Qafqaz xəttindən Peterburqa göndərdi. Kn.Potyomkin bu məsələ ilə əlaqədar II Yekaterinaya yazırdı ki, imperator ali həzrətlərinin silahı qarşısında vahimə və zülm altında inləyən ermənilərin Rusiya hakimiyyəti altında olmaq arzusu İbrahimxəlil xanı bu cür addım atmağa vadar etmişdir. Peterburqda Musa sultanı böyük hörmətlə qarşıladılar. (5, 65) Lakin bu heç də Rusiyanın Azərbaycan torpaqları hesabına erməni çarlığı yaratmaq planından imtina etmək demək deyildi.

Ədəbiyyat

1. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri. Bakı, 1985.
2. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М.1966.
3. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.
4. Qurbanov R.İ. Qafqaz tarixi. Bakı, 2001.
5. Бутков Ф. Материалы для новой истории Кафказа с 1722-1803 гг. Часть 2. Санкт-Петербург, 1896
6. Величко В. Кафказ. – Санкт-Петербург, 1904
7. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990

Ф.Б.Айдамирова, Х.Г.Дадашова

Отношения Карабахского ханства с Россией во второй половине XVIII в.

Резюме

Начиная со второй половины XVIII века Россия, добившись новых успехов в борьбе с Османской империей за Кавказ, спешила реализовать свое военно-политическое превосходство и закрепить за собой Южный Кавказ. Были пресечены попытки Османской империи наладить прямые контакты с северными ханствами Азербайджана. Гарабахский хан объективно оценил ситуацию, особенно после Георгиевского трактата, позволившего Российской империи стать твердой ногой в Восточной Грузии и создать военный плацдарм как против своих соперников, так и для завоевания всего Южного Кавказа.

F.B.Aydamirova, Kh.G.Dadashova

Relations of the Karabakh khanate with Russia in the second half of the 18th century

Summary

Beginning with the second half of the XVIII century Russia was about to realize its military-political superiority and to consolidate itself in the South Caucasus, when achieved new successes in the struggle with the Ottoman Empire for the Caucasus. Attempts to cross the Ottoman Empire to establish direct contacts with the northern khanates of Azerbaijan were prevented. The Karabakh khan objectively assessed the situation, especially after the St. George's Treaty, which allowed the Russian Empire to become a solid foothold in Eastern Georgia and to build a military bridgehead against its rivals, as well as for the conquest of the whole.

Rəyçi: f.f.d. S.A.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 17.02.2022